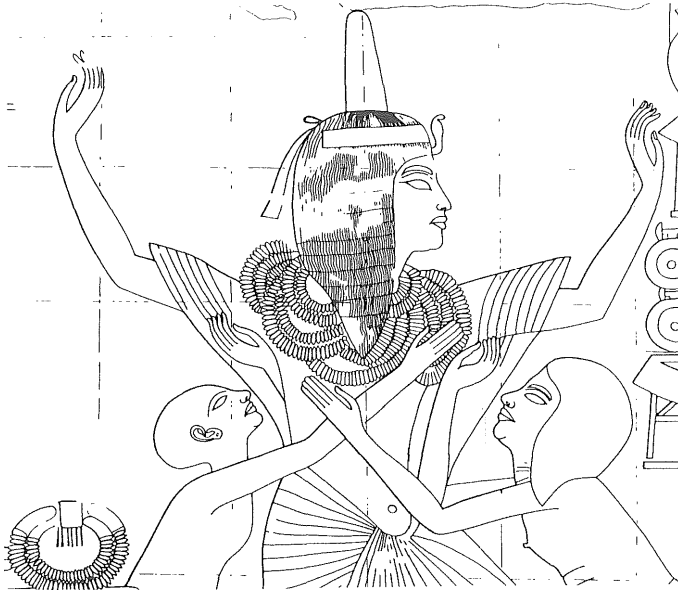

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Huldiging van Horemheb als generaal na een geslaagde militaire expeditie. Reliëf uit het graf te Saqqâra, naar: G.T. MARTIN, *The Memphite Tomb of Horemheb Commander-in-Chief of Tutankhamûn*, London 1989, pl. 107. Zie de bijdrage van J. VAN DIJK in dit nummer.

INHOUD

Personalia Orientalia	60
Horemheb en de strijd om de troon van Toetanchamon .. J. VAN DIJK	62
Een „grenstempel” te Sjenhoer bij Qoes J. QUAEGBEUR EN C. TRAUNECKER	79
Verdwijnen de „Dark Ages”?	E.CH.L. VAN DER VLIET 94
De boeken van Samuël in een nieuw licht, een bespreking W.A.M. BEUKEN	109
Boekennieuws	117

HOREMHEB EN DE STRIJD OM DE TROON VAN TOETANCHAMON

JACOBUS VAN DIJK

Wanneer aan het eind van de 14e eeuw v. Chr. de jonge Amarna-prins Toetanchaton de troon bestijgt, komt er een eind aan de religieuze revolutie van Achnaton die Egypte in een diepe crisis had gestort. Egypte wendt zich weer tot de traditionele goden, het hof verlaat Amarna en keert terug naar Memphis en Toetanchaton verandert zijn naam in Toetanchamon. Maar de koning is nog te jong om zelfstandig te regeren en enkele hoge ambtenaren, onder wie Horemheb, Eje en Maya, oefenen de werkelijke macht uit. Als Toetanchamon na een regering van ruim 9 jaar onverwacht kinderloos sterft, volgt eerst Eje, dan Horemheb hem op. De omstandigheden rond deze troonswisselingen zijn duister en vooral de relatie tussen Eje en Horemheb is raadselachtig. Werkten zij in goede harmonie samen of was er sprake van rivaliteit of zelfs vijandschap tussen de twee?

Amenhotep III

Bij de dood van Toethmosis IV komt de jeugdige Amenhotep III op de troon. Hij is dan vermoedelijk 12 jaar oud, reden waarom zijn moeder Moetemwia gedurende de eerste jaren van zijn regering als regentes optreedt. Al spoedig na zijn troonsbestijging huwt Amenhotep III een vrouw genaamd Teje, die vanaf dat moment de titel „Grote Koningin” draagt. Deze Teje was van niet-koninklijke bloede; op de zgn. huwelijks-scarabeeën van Amenhotep III, die als een soort trouwkaartjes werden verspreid onder hoge functionarissen in binnen- en buitenland, vermeldt de koning ook de namen van Teje’s ouders, Yoeia en Tjoeioe. Deze Yoeia was een zeer aanzienlijk man. Tot zijn vele titels behoorden onder meer die van commandant van de cavalerie (*imy-r ssm*), hogepriester van de god Min in Achmîm (*hm-ntr tpy n Mnw m Ipw*), and godsvader (*it-ntr*). Vooral de laatste titel is belangrijk, want het staat wel vast dat tenminste één van de betekenissen van deze titel „leermeester van de koning” is en dat hij daarnaast ook „schoonvader van de koning” kan betekenen. Het is dus heel goed mogelijk dat deze Yoeia belast was met de staatkundige, religieuze en militaire opleiding van de jonge Amenhotep III, en dat deze leraar-leerling relatie werd bekroond met het huwelijk van de vorst met Yoeia’s dochter. Op de genoemde titels en op enkele andere belangrijke leden van deze kennelijk zeer invloedrijke familie zullen we zo dadelijk terugkomen.

Achnaton en Nefertiti

Amenhotep III regeerde gedurende ruim 38 jaar, maar tegen het eind van zijn regering schijnt hij zwak en ziekelijk geweest te zijn. De kroonprins, die volgens de dynastieke traditie Toethmosis heette, was al vóór zijn vader overleden, en het is dus een andere zoon, Amenhotep IV, die nu de troon bestijgt. Of dit pas bij de dood van Amenhotep III gebeurde of nog tijdens diens leven is onzeker. De waarschijnlijkheid en de eventuele duur van zo'n co-regentschap is één van de meest omstreden problemen uit de geschiedenis van Egypte, vooral ook omdat het standpunt dat men in deze kwestie inneemt verregaande implicaties heeft voor de verdere chronologie van dit tijdvak, niet alleen voor wat betreft Egypte, maar ook voor de rest van het Nabije Oosten. Een kleine groep Egyptologen verdedigt een langdurig co-regentschap (van ca. 12 jaar), maar over het algemeen wordt aangenomen dat een co-regentschap van de twee Amenhoteps niet erg waarschijnlijk is, en dat, als het al heeft bestaan, zo'n periode van gezamenlijk koningschap hoogstens 1 à 2 jaar heeft geduurd.

Al vrij snel na zijn troonsbestijging voert Amenhotep IV een radicale hervorming van de Egyptische religie door. Over deze intrigerende episode is waarschijnlijk meer geschreven dan over enige andere periode uit de Egyptische geschiedenis, en het is daarom niet nodig er hier lang bij stil te staan. Amenhotep IV schuift de goden van Egypte en vooral de rijksgod Amon en diens goddelijke familie aan de kant en vervangt de polytheïstische godsdienst van Egypte door een monotheïstische. In deze godsdienst is alleen nog plaats voor één enkele godheid, één die bovendien niet in de traditionele mensen- of dierengedaante, of een mengvorm daarvan, wordt vereerd, maar in de vorm van het direct voor iedereen waarneembare hemellichaam de zon, in het Egyptisch *p3 itn*, de Aton. Amenhotep IV verandert zijn naam in Achnaton, keert de residentie Memphis en de religieuze hoofdstad Thebe de rug toe, en stampt binnen korte tijd een geheel nieuwe hoofdstad uit de grond, gebouwd op maagdelijke bodem: de stad Achetaton, „Horizon van Aton”, die nu bekend staat als Amarna. Ook het toekomstige graf van de koning wordt in de rotsen bij Amarna uitgehakt i.p.v. in het Dal der Koningen bij Thebe, en het zelfde geldt voor de belangrijkste hofdigitarissen, die eveneens rotsgraven laten aanleggen bij Amarna.

Al vóór de verhuizing naar Amarna was Achnaton getrouwd met Nefertiti, die gedurende zijn hele regering zijn Grote Koningin bleef. Over de achtergrond van deze beroemde koningin is hoegenaamd niets bekend; speculaties op dit punt zijn er wel, met name over een buitenlandse

afkomst of over een verwantschap met de familie van Yoeia en Tjoeioe, maar bewijsmateriaal ontbreekt ten enen male, en deze speculaties kunnen dan ook nauwelijks serieus genomen worden. Wat wel bekend is, is dat Nefertiti al vroeg in de regering van Amenhotep IV, nog vóór de verhuizing naar Amarna, een ongehoord invloedrijke positie innam, één die haar vrijwel tot co-regent van haar echtgenoot maakte. Verder weten wij dat zij Achnaton zes dochters baarde; de successievelijke verschijning van deze dochters in reliëfs en schilderijen in de graven, tempels en paleizen van Amarna vormen een belangrijk aanknopingspunt voor de relatieve chronologie van deze periode. Nergens in de vele voorstellingen van het koninklijk paar met hun zes dochters verschijnt ooit een mannelijke nakomeling, zodat het wel als vaststaand mag gelden dat Achnaton bij Nefertiti geen zonen had. Wel is er de laatste jaren steeds meer materiaal te voorschijn gekomen dat bewijst dat Achnaton nog minstens één andere belangrijke vrouw had. Deze heette Kiya. Helaas geldt ook voor haar dat we niets over haar herkomst of afkomst weten. Haar naam komt niet alleen voor op een aantal grafvoorwerpen dat later voor andere koninklijke begrafenissen is hergebruikt, maar ook op een relatief groot aantal blokken van een paleis in Amarna, blokken die later zijn hergebruikt als bouw materiaal voor een tempel van Ramses II in Hermopolis. En het is op één van deze blokken dat wij ook de enige vermelding vinden van een mannelijke nakomeling van Achnaton. Deze wordt aangeduid als „lijfelijke zoon des konings”, en zijn naam is Toetanchoeaton. Vaak wordt aangenomen dat deze Toetanchoeaton een zoon van Achnaton en Kiya was, hoewel geen van beide ouders op het betreffende blok met name wordt genoemd. Het is ook mogelijk dat Toetanch(oe)aton een zoon van Achnaton's oudste dochter Meretaton was, of misschien van de tweede dochter, Meketaton. In elk geval schijnt Kiya Achnaton een dochter te hebben geschonken, Baketaton geheten, die lang voor een nakomertje uit het huwelijk van Amenhotep III en koningin Teje is aanzien.

Smenechkare en Toetanchamon

De laatste jaren van Achnatons regering zijn in nevelen gehuld. In zijn 12e regeringsjaar verdwijnt Nefertiti plotseling van het toneel; ongeveer te zelfder tijd verschijnt een co-regent op de troon die in de Egyptologische literatuur vrijwel altijd als Smenechkare wordt aangeduid. De meeste monumenten noemen hem echter anders, en wel „Nefer-neferoe-aton, bemind door De-Enige-van-Re (= een bijnaam van Achnaton)” met de

troonnaam „Anch-cheperoe-re, bemind door Nefer-cheperoe-re (= de troonnaam van Achnaton)”. Deze laatste naam komt ook in de vrouwelijke vorm Ancht-cheperoe-re voor en bovendien is Nefer-neferoe-aton één van de meest frequente namen van Nefertiti. De Britse Egyptoloog John Harris heeft daarom de elegante en zeer aantrekkelijke hypothese voorgesteld, dat deze Anch-cheperoe-re niemand minder is dan Nefertiti, die vanaf Achnatons jaar 12 officieel als co-regent regeerde en die na de dood van Achnaton in diens jaar 17 nog korte tijd alleen verder regeerde als Smenechkare. De voornaamste moeilijkheid hierbij is dat deze co-regent enkele malen samen genoemd (en eenmaal zelfs afgebeeld) wordt met een koninklijke gemalin, Meretaton, de oudste dochter van Achnaton en Nefertiti. Wat ook de oplossing van dit raadsel moge zijn, na de dood van Achnaton en zijn co-regent is er nog maar één enkele mannelijke nazaat die voor troonopvolging in aanmerking komt, en wel de zeer jeugdige Toetanchaton.

Deze prins was op dat moment niet veel ouder dan een jaar of negen. Hij trad in het huwelijk met één van de zes dochters van Achnaton en Nefertiti, zijn halfzuster Anchesenpaäton. In tegenstelling tot de situatie bij de troonsbestijging van Amenhotep III was er nu geen koninginmoeder die als regentes kon optreden. Toch kon van de 9-jarige koning nauwelijks verwacht worden dat hij in staat was zelf te regeren, en er zijn dan ook verschillende inscripties waarin op discrete maar niet mis te verstane wijze wordt duidelijk gemaakt dat de feitelijke macht werd uitgeoefend door een relatief klein groepje hoge functionarissen aan het hof. Maar voordat wij overgaan tot de introductie van deze figuren nog kort iets over het verdere verloop van de gebeurtenissen. Aanvankelijk resideert Toetanchaton nog in Amarna, maar uiterlijk in zijn tweede regeringsjaar wordt er een definitief einde gemaakt aan Achnatons religieuze experiment. Amarna wordt verlaten, het hof keert terug naar Memphis, de traditionele religie wordt in ere hersteld, de verwaarloosde tempels in heel het land worden weer in werking gesteld en de koning en de koningin veranderen hun namen in Toetanchamon en Anchesenamon. Dan, in zijn tiende regeringsjaar, sterft de jonge koning plotseling en geheel onverwacht. Nu is er geen enkele mannelijke nakomeling van de dynastie meer over. De troon wordt eerst bezet door een zekere Eje. Deze Eje was oud genoeg om Toetanchamons grootvader te kunnen zijn en hij stierf dan ook reeds in zijn 4e regeringsjaar. Dan bestijgt Horemheb de troon, een man zonder enige bloedverwantschap met het koningshuis, en met hem begint feitelijk de nieuwe dynastie, de Negen-tiende.

Figuren rond Toetanchamon

Zoals gezegd wordt de geschiedenis vanaf het moment van Toetanchamons troonsbestijging bepaald door een klein aantal invloedrijke personen die namens de jonge farao regeerden en waarvan er twee na zijn dood zelf de troon bestegen. Deze figuren zullen we nu kort de revue laten passeren. Allereerst is daar de figuur van Eje. Deze Eje duikt voor het eerst op in Amarna, waar hij één van Achnatons meest aanzienlijke hovelingen was. Hij heeft bij de stad een groot rotsgraf laten uithakken dat o.a. bekend is omdat het de meest uitgebreide versie bevat van Achnatons beroemde Aton-hymne. Helaas weten we niet zeker wie Eje's ouders waren, want hij noemt die nergens in zijn graf of op zijn latere monumenten. Toch is het mogelijk voor dit probleem een redelijk aannemelijke oplossing te vinden. Eje's belangrijkste titels lijken nl. als twee druppels water op die van Yoeia, de schoonvader van Amenhotep III. Ook Eje was commandant van de cavalerie en godsvader; hogepriester van Min in Achmîm was hij niet, maar dat valt ook nauwelijks te verwachten in Amarna, waar immers de traditionele goden van Egypte taboe waren. Wel weten we dat verscheidene familieleden van Eje uit Achmîm kwamen en sommigen van hen zien we later, als Eje koning is, in functie als hogepriester van Min. Ook heeft Eje als koning uitgerekend in Achmîm een rotstempel voor de god Min laten aanleggen. Het ligt dus voor de hand dat Eje direct verwant was met de één generatie oudere Yoeia, en het lijkt wel het meest aannemelijk dat Eje een zoon van Yoeia en Tjoeioe was. Dat betekent dan tevens dat hij een broer van koningin Teje en een zwager van Amenhotep III was. Eje was getrouwd met een zekere Ty, die een hoogst uitzonderlijke positie inneemt onder de vrouwen van de Amarna hovelingen. Zij wordt in Eje's graf nl. als vrijwel even belangrijk als haar echtgenoot afgebeeld; zij is één van de twee vrouwen in de Egyptische geschiedenis die samen met hun echtgenoot het „Goud van Eer” ontvangen, een hoge koninklijke onderscheiding die in vrijwel alle gevallen die wij kennen aan mannen wordt uitgereikt. Deze eer heeft Ty te danken aan het feit dat zij de „opvoedster van de Grote Koningin” Nefertiti was. Uit dit feit kunnen we tevens met grote waarschijnlijkheid afleiden dat Nefertiti geen dochter van Eje en Ty was, zoals soms wordt beweerd. Ty is alleen „opvoedster” van de koningin en alleen zij draagt deze titel, nergens wordt Eje met deze functie in verband gebracht en nergens worden Eje en Ty als vader en moeder van Nefertiti aangeduid. Eje's belangrijkste titel is ongetwijfeld die van „godsvader”; zo belangrijk is deze, dat Eje soms in Amarna-teksten simpelweg als „de godsvader” wordt aangeduid, zonder naam of verdere titels. Boven-

dien nam Eje bij zijn latere troonsbestijging deze niet-koninklijke titel op in zijn cartouche, wat hoogst ongebruikelijk was. Deze titel en de nadruk die erop gelegd wordt, maken waarschijnlijk dat Eje in dezelfde relatie tot Achnaton stond als zijn vader Yoeia tot Amenhotep III: die van leermeester. Dat zou bovendien goed overeenkomen met Ty's functie van „opvoedster” van Nefertiti. Ook onder de regering van Toetanchamon blijft Eje de titel „godsvader” dragen, en het is dan ook heel goed mogelijk dat hij dezelfde functie ook in Amarna uitoefende als leermeester van prins Toetanchaton.

De volgende persoon op het strijdtoneel is een zekere Nachtmin, een man die overduidelijk in het kamp van Eje thuishoort. Eigenlijk zijn er minstens drie personen van die naam, hoewel het niet uitgesloten is dat twee van hen in werkelijkheid één en dezelfde Nachtmin zijn. Deze twee of drie personen zijn zeer waarschijnlijk allemaal familieleden van Eje, afkomstig uit Achmîm. De Nachtmin die ons hier het meest interesseert was een hoge militair, een generaal; hij droeg een vijftal zeer fraaie houten oesjabti-beeldjes bij aan de grafinsboedel van Toetanchamon, een hoge eer, die op een nauwe relatie met de koning wijst. Verder is deze Nachtmin bekend van twee fragmenten van een magnifiek dubbelbeeld dat hemzelf en zijn vrouw voorstelt en dat geldt als één van de grootste meesterwerken van de Egyptische beeldhouwkunst. In het restant van de inscriptie op de achterzijde van dit beeld noemt Nachtmin zich „zoon des konings”. Helaas breekt de tekst onmiddellijk na deze titel af en men heeft wel voorgesteld de titel aan te vullen als „koningszoon van Koesj”, de officiële titel van de onderkoning van Nubië, die vaak helemaal niet werkelijk een zoon van de koning was. Maar de verschillende onderkoningen van Nubië uit deze periode zijn uitstekend bekend, en er is geen lacune in de opvolging van de diverse bezetters van dit ambt, zodat er voor een onderkoning Nachtmin geen plaats is. Maar als Nachtmin een echte koningszoon was, wie was dan zijn vader? Stilistisch gezien kan er geen twijfel bestaan over de datering van het beeld in de periode na Amarna; dit beperkt het aantal mogelijkheden aanzienlijk. Amenhotep III komt niet in aanmerking, evenmin als Achnaton, om maar te zwijgen van de jong en kinderloos gestorven Toetanchamon. De enige mogelijkheid die overblijft is Eje. Helaas stuit deze mogelijkheid op grote problemen. Er is nl. nog een ander (zeer onvolledig gepubliceerd) fragment van een beeld van Nachtmin, dat zich evenals het zojuist genoemde beeld in het Museum te Cairo bevindt. Het is de onderste helft van een beelden-groep, die Nachtmin zittend tussen zijn vrouw en zijn moeder afbeeldt. Helaas is de naam van de vrouw weggelaten, zodat we nog steeds niet weten hoe de beroemde „Vrouw van Nachtmin” van het eerstgenoemde

beeld heette. De naam van Nachtmîns moeder, een priesteres van Min en Isis uit Achmîm, is Ioey. Omdat Eje's vrouw (en latere koningin) Ty heette is het onwaarschijnlijk dat Nachtmîn een liefelijke zoon van Eje was. Misschien was Nachtmîn een kleinzoon van Eje, die, omdat Eje zelf geen zoon had, door deze bestemd was hem als koning op te volgen.

De derde persoon rond de troon van Toetanchamon is Maya. Over hem kunnen we kort zijn, want in de strijd om de troon die na de dood van de koning losbarst, speelt hij een rol op de achtergrond; hij was niet zelf troonpretendent. Maya, of May, zoals hij in oudere inscripties heet, groeide waarschijnlijk op aan het hof van Amenhotep III. Hij diende ook Achnaton en liet zich een rotsgraf in Amarna aanleggen. Bij de troonsbestijging van Toetanchamon wordt hij benoemd tot „opzichter van het schathuis” en tot „opzichter van alle bouwwerken” van de koning en als zodanig is hij in eerste instantie verantwoordelijk voor de wederopbouw van het land en de restauratie van de tempels na de desastreuze Amarna-periode. Dat hij één van Toetanchamons belangrijkste adviseurs was, die in feite een deel van de gewoonlijk aan de koning zelf toevallende functies vervulde, blijkt uit sommige van zijn inscripties, zowel in zijn graf in Saqqâra als elders. Zo zegt hij op het voetstuk van een beeld in Kopenhagen, dat hij „de Twee Landen tot rust brengt voor zijn heer” (*sgrḥ t3wy n nb.f*), een frase die elders alleen voor koningen en goden gebruikt wordt en die direct verwijst naar één van de officiële namen van Toetanchamon zelf: „Hij die de Twee Landen tot rust brengt” (*sgrḥ t3wy*). In een andere tekst zegt Maya van zichzelf dat hij „de Twee Landen samenknoot met zijn (wijze) plannen”, opnieuw een strik aan de koning voorbehouden epitheton. Naast Nachtmîn is Maya de enige andere persoon die aan de grafinscriptie van Toetanchamon heeft bijgedragen; in dit geval gaat het om een houten oesjabtî-beeld en om een tamelijk grote model-sarcofaag met door Maya aan Toetanchamon gewijde inscripties. De begrafenisplechtigheden werden zoals gezegd door Eje geleid en uit het feit dat Maya deze wijgeschenken mocht bijdragen mogen wij misschien afleiden dat Maya zich aanvankelijk bij de strijd om de troon afzijdig heeft gehouden. Anderzijds is het opvallend, dat geen enkel monument van Maya in de regeringsperiode van Eje gedateerd kan worden en dat hij vervolgens de belangrijkste functionaris onder de regering van Horemheb wordt.

Horemheb

Tenslotte komen we dan nu bij de laatste hoofdfiguur in dit koningsdrama: Horemheb. In tegenstelling tot de tot dusver genoemde personen weten wij vrijwel niets over de achtergronden van deze Horemheb; hij

schijnt afkomstig te zijn uit Hoetnesoe, het tegenwoordige Kom el-Ahmar bij Sjaruna in Midden-Egypte, maar zijn ouders of andere familieleden zijn onbekend. Soms wordt verondersteld dat hij te identificeren is met een zekere Paätonemheb die een zeer onaanzienlijk graf in Amarna had dat bovendien onvoltooid is gebleven. De titels van deze Paätonemheb komen echter maar zeer ten dele overeen met die van Horemheb en de identificatie is dan ook hoogst twijfelachtig. De overige monumenten van Horemheb zijn zeer beperkt in aantal: twee beelden die hem als zittende schrijver afbeeldden, een stenen poortje in het Louvre, een anonieme maar vrijwel zekere vermelding op een grafreliëf in Berlijn (het zgn. *Berliner Trauerrelief*) en het imposante graf dat Horemheb voor zichzelf liet bouwen in de dodenstad van Memphis by Saqqâra. Al deze monumenten tonen hem reeds op het hoogtepunt van zijn carrière (afgezien van zijn latere koningschap) en van eerdere stadia in zijn leven weten we dan ook zo goed als niets. Uit deze monumenten blijkt dat Horemheb de hoogste militaire bevelhebber onder Toetanchamon was, de „generaal der generaals”, zoals hij zichzelf in zijn graf noemt.

Er is echter nog een belangrijke bron voor zijn vóór-koninklijke positie, en wel de beschrijving die Horemheb als koning heet nagelaten van zijn kroning, en het is deze tekst, aangebracht op de achterkant van een dubbelbeeld van Horemheb met zijn koningin Moetnodjmet, nu in het Egyptisch Museum van Turijn, die wij nu eerst zullen beschouwen. Wij gaan hier voorbij aan de soms moeilijk te interpreteren details over de feitelijke kroningsriten, en concentreren ons op de „historische” gegevens in het eerste deel van de tekst. Hierin beschrijft Horemheb hoe zijn god Horus van Hoetnesoe (waarschijnlijk Horemhebs geboorteplaats) hem al van jongs af aan voor het koningschap had bestemd; het was deze Horus die hem „onderscheidde ten opzichte van alle andere mensen” en die hem tot degene maakte over wiens daden de koning (d.w.z. Toetanchamon) zich verheugde, zodat hij, de koning, ingenomen was met de keus die hij gemaakt had. De koning stelde hem dan ook aan als „Opperste Mond (d.w.z. hoogste bevelvoerder) van het land om de wetten van de Beide Landen (Egypte) uit te voeren als Erfprins van dit gehele land”. Hij was het ook tot wie de koning zich om raad wendde „toen het paleis tot chaos verviel”, een unieke zinsnede die misschien slaat op de chaos die na de dood van Achnaton en zijn co-regent heerste aan het hof in Amarna; het was dus Horemheb die in deze noodsituatie de koning met zijn wijze woorden geruststelde. Misschien moet deze passage zo worden geïnterpreteerd dat Horemheb de drijvende kracht was die ervoor zorgde dat de jonge Toetanchaton Amarna verliet en terugkeerde naar Memphis en Thebe. In deze

hoedanigheid van wijze raadgever van Toetanchamon vergelijkt Horemheb zichzelf met niemand minder dan de god Thoth, de god van de wijsheid, die de zonnegod Re bijstaat in het besturen van de wereld: „zijn (Horemhebs) plannen waren als de (zelfverzekerde) tred van de Ibis, zijn bestuur was het evenbeeld van dat van de Heer van Hesperet, hij verheugde zich in Ma'at zoals de Langsnavel”. Vervolgens beschrijft Horemheb hoe hij gedurende vele jaren als onderkoning van de Beide Landen optrad. Opnieuw noemt hij zich „Opperste Mond en Erfprins van dit gehele land”, en dat de titel „erfprins” hier serieus en letterlijk genomen moet worden wordt bewezen door het feit dat hij deze functie zegt te hebben uitgeoefend als „oudste zoon (*s3 smsw*) van Horus”, een aanduiding die uitsluitend gebruikt wordt voor de troonopvolger van god en farao: Horus is hier de koning die als Re-Atoem, de scheppergod, op aarde regeert, en zijn oudste zoon is Sjoe, de zoon, plaatsvervanger en opvolger van Re-Atoem. Dan volgt het tweede deel van de tekst met een helaas beknopte beschrijving van de kroning van Horemheb tot koning, het ambt waartoe zijn god Horus van Hoetnesoe hem had uitverkoren en waarmee Amon van Karnak van harte heeft ingestemd.

Deze unieke tekst is al sinds de vroege jaren van de Egyptologie bekend. Omdat echter onomstotelijk vaststaat dat Horemheb Toetanchamon in het geheel niet direct is opgevolgd, maar dat integendeel de oude Eje eerst gedurende ruim drie jaar de troon bezette, is tot dusver vrijwel unaniem aangenomen dat Horemhebs beschrijving van zijn positie van vóór zijn kroning als een fabricatie moet worden beschouwd, als een poging achteraf om zijn koningschap te legitimeren. In vrijwel iedere geschiedenis van Egypte kan men deze opvatting terugvinden. Om dezelfde reden wordt steevast aangenomen dat Eje tijdens de regering van Toetanchamon hoger in rang was dan Horemheb. Deze wijdverbreide opvattingen worden echter door Horemhebs graf in Saqqâra ernstig ondermijnd. Dit graf, het grootste in de gehele Nieuwe Rijks-necropool, is grotendeels gebouwd en gedecoreerd tijdens de regering van Toetanchamon, zoals overvloedig bewezen wordt door inscripties en voorstellingen. De teksten in het graf geven dus een nauwgezet beeld van Horemhebs positie tijdens de regering van Toetanchamon, dus vóór diens dood, vóór de periode waarin Eje regeerde en vóór Horemhebs eigen troonsbestijging. De titels en ambten die Horemheb opsomt in de vele inscripties in het graf komen in ieder opzicht overeen met die welke hij in zijn latere kroningsinscriptie noemt. Hij is „degene op wiens woorden de koning vertrouwt”, en „die namens de koning spreekt tegen zijn hovelingen”; hij is „bevelhebber over heel het land” en bovenal is hij „Erfprins van Opper- en Neder-Egypte” en „plaatsvervanger van de

koning in het gehele land”. In het naast dat van Horemheb gelegen graf van Maya, dat ook tijdens de regering van Toetanchamon is gebouwd, komt bovendien een verwijzing voor naar Horemheb als „oudste zoon”. Helaas is deze tekst incompleet, maar Maya zegt daar dat hij toegang had tot „het verheven evenbeeld” (*tît špsy*), hier een aanduiding van de koning als Re-Atoem, en dat het „de oudste zoon was die ...” (hier breekt de tekst af). Aangezien de jeugdige Toetanchamon kinderloos is gestorven kan deze oudste zoon nauwelijks iemand anders zijn dan Horemheb. Maar er is nog een opvallende parallel met de zojuist besproken kroningsinscriptie. Een grote stèle uit het graf, die zich al sinds het begin van de vorige eeuw in het Brits Museum bevindt, bevat een uitvoerige hymne aan de zonnegod Re, die bovenaan de stèle staat afgebeeld in gezelschap van de god Thot en de godin Ma’at. Deze hymne is al vele malen vertaald en geldt als een klassiek voorbeeld van een zonnehymne uit het tijdvak na Amarna. Aan het eind van deze tekst wendt Horemheb zich tot de god Thoth, de god van de wijsheid, en zegt tegen hem: „moge U maken dat Horemheb de koning krachtig ter zijde staat, zoals U zelf de Heer van het Al ter zijde staat en zoals U hem opvoedt wanneer hij uit de buik (van zijn moeder) komt”. Hier is een zonneklare verwijzing naar Horemhebs positie aan de zijde van de kind-farao Toetanchamon, één die overeenkomt met de passage in de kroningsinscriptie waarin Horemheb zijn positie als raadgever van Toetanchamon vergelijkt met die van de god Thoth.

Deze teksten bevestigen Horemhebs nagenoeg koninklijke status: al tijdens de regering van Toetanchamon was hij de ongekroonde koning van Egypte. Dat Eje op de een of andere wijze Horemhebs superieur zou zijn geweest lijkt dan ook hoogst onwaarschijnlijk. Ook kan er geen sprake van zijn dat Horemheb zich deze prerogatieven en hoge titels zou hebben kunnen toeëigenen zonder de instemming van Toetanchamon; tenslotte wordt Toetanchamon zelf zeker tweemaal in het graf afgebeeld in het gezelschap van zijn koningin Anchesenamon. De conclusie lijkt dan ook onontkoombaar, dat Horemhebs kroningsinscriptie in grote lijnen een correct, met de werkelijkheid overeenstemmend beeld van zijn positie onder Toetanchamon geeft en dat deze hem al bij zijn leven tot zijn opvolger heeft benoemd, ook al zal Horemheb hem misschien zelf tot dit besluit hebben geadviseerd. Tenslotte moet iedereen zich ervan bewust zijn geweest dat de jonge koning de allerlaatste representant van de dynastie was en dat de kans dat hij voortijdig zou sterven zonder een erfgenaam na te laten niet denkbeeldig was. Vaak wordt verondersteld dat Horemheb zijn troonsbestijging trachtte te legitimeren door te trouwen met een zuster van Nefertiti genaamd Moetnodjmet. Maar van zo’n huwelijk is in elk geval in

de kroningsinscriptie geen sprake en het lijkt ook om andere redenen onwaarschijnlijk. In de eerste plaats staat de lezing van de naam van deze zuster van Nefertiti niet vast; sommige Egyptologen lezen haar als Moetbeneret i.p.v. Moetnodjmet. In de tweede plaats weten wij uit de vondst van de skeletresten van Horemhebs vrouw Moetnodjmet in zijn graf in Saqqâra dat zij niet ouder was dan ongeveer 35 jaar toen zij in Horemhebs 13e regeringsjaar stierf, waarschijnlijk in het kraambed. Nefertiti's zuster is al geattesteerd vóór Achnatons 9e regeringsjaar en combinatie van deze gegevens maakt het welhaast onmogelijk de twee met elkaar te identificeren. Tenslotte wijst het feit dat Horemhebs koningin Moetnodjmet op één van haar canopen (nu in het Brits Museum) de voor een koningin uit het Nieuwe Rijk volstrekt unieke titel van „zangeres van Amon” draagt erop dat Horemheb al vóór zijn troonsbestijging met haar getrouwd was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een relatie van Moetnodjmet met de koninklijke familie niet in de kroningsinscriptie wordt genoemd; in feite zou zo'n vermelding juist tegen de teneur van de tekst ingaan, want Horemheb legt nu juist de nadruk op zijn niet-koninklijke afkomst. Zijn benoeming tot troonopvolger dankt hij aan zijn eminente kwaliteiten, niet aan een affiliatie met het koningshuis, en het is deze benoeming door Toetanchamon die Horemheb, naast goddelijke uitverkiezing, als enige legitiemer voor zijn troonsbestijging opvoert.

Maar als Horemheb al tijdens de regering van Toetanchamon tot kroonprins was benoemd, waarom besteedde hij dan toch niet meteen na de dood van Toetanchamon de troon? Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden, want direct bewijsmateriaal ontbreekt. Er zijn echter aanwijzingen dat een antwoord moet worden gezocht in Egypte's buitenlandse politiek. Tijdens het midden van de 18e dynastie waren Egypte en Mitanni na jarenlange strijd tot de conclusie gekomen dat geen van beide sterk genoeg was om de ander blijvend te verslaan; er werd dus een verdrag gesloten dat bezegeld werd door diplomatieke huwelijken; Thoetmosis IV, Amenhotep III en Amenhotep IV-Achnaton huwden alle een Mitannische prinses. Tijdens de regering van Achnaton wordt dit machts-evenwicht echter verstoord door het steeds machtiger wordende rijk van de Hettieten. Met de tot op dat moment bestaande betrekkelijke rust onder de kleine vazalstaten in het noorden van Syrië-Palestina is het dan gedaan. Tegen het eind van de regering van Achnaton, op z'n vroegst tijdens zijn 14e regeringsjaar, brengen de Hettieten het rijk van Mitanni een vernietigende slag toe, en de Noord-Syrische vazallen moeten nu besluiten op welk paard ze zullen wedden: Egypte of de Hettieten. Zo ontstaat er een uiterst onstabiele situatie waarin voortdurend van loyaliteit gewisseld wordt. De Hettieten

breiden hun invloedssfeer gestaag uit en de Egyptenaren schijnen hierop nauwelijks adequaat gereageerd te hebben, want sommige Egyptische vazalstaatjes beklagen zich in hun correspondentie met het Egyptische hof (de zgn. Amarna-brieven) voortdurend over onvoldoende militaire bijstand uit Egypte. William Murnane schildert in zijn boek *The Road to Kadesh* een overtuigend beeld van de situatie aan het hof tijdens de regering van Achnaton en onmiddellijk daarna; de reden waarom onder Achnaton zo aarzelend en inadequaaf op de noodkreten van de Egyptische vazalvorsten in Syrië werd gereageerd ziet hij in het bestaan van twee facties aan het hof, die wij voor het gemak als „haviken” en „duiven” zullen aanduiden. De duiven die op dat moment kennelijk de overhand hebben, zijn er voorstander van de zaken in Syrië zoveel mogelijk op z'n beloop te laten en te vertrouwen op de loyaliteit van Aziroë van Amurru. Deze vazal heeft een groep stadsstaatjes onder zich weten te verenigen en denkt van de onzekere situatie te kunnen profiteren door daarmee een min of meer onafhankelijke bufferstaat tussen de Egyptische en de Hettitische invloedssfeer te vormen. De duiven-factie gelooft dat Aziroë desondanks loyaal aan Egypte zal blijven als het alternatief is door de Hettieten opgeslokt te worden. Zich direct met de situatie bemoeien zou voor Egypte het risico meebrengen dat het verder noordwaarts zou moeten optrekken dan gewenst was en dat het machts-evenwicht daarmee nog verder zou worden verstoord; militaire interventie moet daarom beperkt en liefst zo veel mogelijk vermeden worden.

Een dergelijk beperkt militair ingrijpen was echter weinig effectief, zoals blijkt uit een passage uit de zgn. Restauratie-stèle van Toetanchamon, waarin de desastreuze toestand van het land tijdens de regering van Achnaton wordt beschreven: „Wanneer men troepen naar Syrië zond om de grenzen van Egypte uit te breiden, hadden die geen enkel succes”, zo heet het daar. Deze passage weerspiegelt ongetwijfeld de mening van de andere factie. Deze haviken geloven niet zo in de betrouwbaarheid van Aziroë en zij zijn voorstander van een verdergaande militaire bemoeienis om de weinige vazallen die nog loyaal aan Egypte zijn bij te staan. Deze factie, die vermoedelijk onder aanvoering van Horemheb stond, voert kennelijk tijdens de regering van Toetanchamon de boventoon, zoals niet alleen blijkt uit de zojuist aangehaalde tekst, maar ook uit de uitvoerige scènes in het graf van Horemheb in Saqqâra, die een oorlog in het Noorden documenteren. In deze voorstellingen, die niet minder dan drie hele wanden in beslag nemen, presenteert Horemheb zichzelf als overwinnaar die met grote aantallen krijgsgevangenen in Egypte terugkeert en daarvoor door Toetanchamon met het Goud van Eer wordt onderscheiden. In een historische tekst bij deze scènes zegt Horemheb o.a. van zichzelf dat „zijn naam beroemd is

in het land der Hettieten” — opnieuw een opmerkelijke uitspraak, één die normaliter alleen de koning zelf toekomt.

De situatie in het omstreden gebied in het noorden wordt echter steeds moeilijker. De Hoerritische elite-troepen die deel uitmaakten van het verlagen rijk van Mitanni willen de strijd nog niet opgeven en de Hettitische koning Sjoepiloelioema raakt daardoor verwickeld in wat bekend staat als de Grote Hoerritische Oorlog, een oorlog die zes jaar zou duren. Bij het begin van deze oorlog doen de Egyptenaren vanuit het zuiden een aanval op Kadesj terwijl op het zelfde moment de Hoerrieten vanuit het noorden het Hettitisch gebied aanvallen. Maar een Hettitisch antwoord blijft niet uit: Sjoepiloelioema verslaat de Hoerrieten, verovert Karkemisj en zendt bovendien troepen zuidwaarts die in Amki, in Egyptisch territorium, een overwinning op de Egyptenaren weten te behalen. Deze gebeurtenis wordt uiteraard in Egyptische bronnen verzwegen, maar is beschreven in een lange Hettitische tekst die bekend staat als *The Deeds of Shupiluliuma*. Uit deze tekst blijkt dat het nieuws van de nederlaag Egypte bereikte vlak na de dood van hun koning, d.i. Toetanchamon. Het is heel goed mogelijk dat Horemheb zelf zich aan het front in Syrië bevond en dat hij direct of indirect bij deze nederlaag betrokken was. Maar ook als dat niet het geval was, was hij er als hoogste generaal in elk geval verantwoordelijk voor. Zijn positie aan het hof is er door deze nederlaag dus zeer waarschijnlijk niet sterker op geworden, vooral niet omdat de koning op wie hij zo'n grote invloed had en op wiens steun hij kon rekenen zojuist gestorven was.

Deze indruk wordt versterkt door het feit dat Horemheb ondanks de wel zeer nauwe band die hij had gehad met Toetanchamon in het geheel niet betrokken schijnt te zijn geweest bij de begrafenis van de jonge koning. Eje voltrekt de begrafenisriten en zowel Nachtmin als Maya dragen bij aan de grafinsboedel, maar Horemheb schittert door afwezigheid. Ook de onmiddellijk op de dood van Toetanchamon volgende hoogst merkwaardige briefwisseling van zijn weduwe, koningin Anchesenamón, met de Hethieten en de daarop volgende gebeurtenissen moeten waarschijnlijk in dit licht bezien worden. De koningin wordt in de Hettitische bronnen niet met name genoemd, maar wordt aangeduid met de term *Dahamunzu*, een weergave van de Egyptische titel *t3 hmt nsw* „De Vrouw des Konings”. Over de identiteit van deze koningin wordt verschillend gedacht, maar het is vrijwel zeker dat alleen Anchesenamón in aanmerking komt. De geschiedenis is bekend en hoeft hier niet uitvoerig uit de doeken gedaan te worden (*Phœnix* 39, 159f.). Anchesenamón stuurt een brief aan Sjoepiloelioema met het volgende verzoek: „Mijn man is gestorven en ik heb

geen zoon. Maar men zegt dat U vele zonen heeft. Als U mij één van Uw zonen geeft zal hij mijn echtgenoot worden. Nooit zal ik één van mijn dienaren uitkiezen om hem tot mijn echtgenoot te maken; ik vrees (?) ...”. Dit verzoek wekt natuurlijk grote verbazing bij de Hettitische koning, die immers op dat moment nu juist in oorlog is met de Egyptenaren. Hij roept dan ook uit: „Nog nooit in mijn hele leven heb ik zoiets meegemaakt!” De Hettieten vertrouwen de zaak daarom niet; zij sturen een bode naar Memphis om de zaak te onderzoeken en deze keert terug met het bericht dat alles in orde is. Bovendien wordt hij vergezeld door een Egyptische boodschapper die een nieuwe brief van Anchesenamón bij zich heeft: „Waarom hebt U gezegd: ‘ze bedriegen mij’? — Als ik een zoon had gehad, zou ik dan aan een vreemd land hebben geschreven over de schande van mijzelf en van mijn land? U wilde mij niet geloven en hebt zelfs kwaad over mij gesproken. Hij die mijn echtgenoot was is dood. Ik heb geen zoon. Nooit zal ik een dienaar van mij nemen en hem tot mijn echtgenoot maken. Ik heb aan geen enkel ander land geschreven, alleen aan U! Men zegt dat U vele zonen hebt: geef mij dus een zoon van U! Mij zal hij tot man zijn en in Egypte zal hij koning zijn”. Daarop stuurt Sjoepiloelioema één van zijn zonen, Zannanza, naar Egypte; deze komt daar echter nooit aan, want hij wordt onderweg door Egyptenaren vermoord. Murnane heeft deze hele spannende episode geïnterpreteerd als geïnspireerd door de duiven, de partij die liever tot een vergelijk met de Hettieten wil komen dan in een volgens hen uitzichtloze strijd aan de uiteinden van Egypte’s grenzen verwickeld te raken. Het beoogde huwelijk van Toetanchamóns weduwe is niet anders dan een diplomatiek huwelijk, één dat weliswaar verder ging dan het gebruikelijke uitwisselen van prinsessen, maar een diplomatiek huwelijk desalniettemin, een ultieme poging om de twee rivaliserende supermachten met elkaar te verzoenen, juist op het moment dat de Egyptenaren een nederlaag hebben geleden. Deze interpretatie lijkt te worden bevestigd door een nog niet zo lang geleden geïdentificeerd fragment van één van Anchesenamóns oorspronkelijke brieven, waarin zij de wens uitspreekt dat Egypte en Hatti door haar huwelijk met een Hettitische prins tot één land zullen worden.

Het is nauwelijks voorstelbaar dat Anchesenamón haar verzoek aan Sjoepiloelioema geheel op eigen houtje heeft gedaan en het vervolg van de gebeurtenissen wijst erop dat Eje de drijvende kracht achter deze affaire was. Toetanchamóns dood moet voor de duiven onder aanvoering van Eje als een regelrechte ramp zijn gekomen: nu zou immers de havik Horemheb op de troon komen. Hij is het die de koningin bedoelt wanneer zij schrijft: „Nooit zal ik *een dienaar van mij* nemen en hem tot mijn echtgenoot

maken.” Dat nooit; dan nog liever een Hettiet op de troon! De uitwisseling van brieven en boden duurde lang, en om de begrafenisriten van Toetanchamon toch binnen de voorgeschreven 70 dagen te kunnen voltrekken bestijgt Eje de troon, zeer waarschijnlijk in eerste instantie slechts tijdelijk, als een soort „tussenpaus” naast Anchesenamón, maar na de moord op Zannanza, de Hettitische prins, voorgoed. Er is vaak vermoed dat Horemheb direct verantwoordelijk was voor de moordaanslag op Zannanza en in het licht van Horemhebs positie als aangewezen troonopvolger van Toetanchamon lijkt dat inderdaad heel goed mogelijk. Tenslotte moeten Horemheb en zijn geestverwanten de poging een Hettiet op de troon van Egypte te installeren als een regelrechte daad van verraad hebben beschouwd.

Met Eje's troonsbestijging lijken de duiven voorlopig gewonnen te hebben en lijkt Horemhebs rol voorlopig uitgespeeld. In een brief aan de Hettieten ontkent Eje iedere betrokkenheid bij de dood van Zannanza en probeert hij de Hettieten tot een verzoening te bewegen. Maar Sjoepiloelíoema is woedend en wil van geen verzoening weten, en een langdurige oorlog tussen Egypte en de Hettieten is het gevolg. Zonder het te beseffen speelt Sjoepiloelíoema zo Horemheb in de kaart, want het is vermoedelijk juist deze oorlog, die aanvankelijk in het nadeel van de Egyptenaren verloopt, die Horemheb weer onmisbaar maakt. Zo winnen de haviken uiteindelijk toch, want na de dood van Eje bestijgt Horemheb alsnog de troon waarvoor hij al sinds het begin van de regering van Toetanchamon was bestemd. Nachtmin, Eje's gedoodverfde opvolger, wordt aan de kant geschoven en zowel hij als Eje zelf worden het slachtoffer van een genadeloze *damnatio memoriae*: alle voorstellingen van Eje op monumenten van Toetanchamon worden uitgehakt en ook Eje's eigen monumenten worden afgebroken of geusurpeerd. Eje's koningsgraf wordt nagenoeg verwoest. Ook de beelden van Nachtmin worden aan gruzelementen geslagen. Juist deze rigoureuze poging de nagedachtenis aan Eje en zijn clan voorgoed uit te wissen bevestigt nog eens ten overvloede dat van een verstandhouding tussen Eje en Horemheb geen sprake was. Hoogstens zijn de twee door de omstandigheden gedwongen geweest tijdelijk samen te werken, maar het lijdt geen twijfel of ze waren elkaars bittere vijanden. Over het lot van Anchesenamón weten wij niets; zij verdwijnt in de mist van de geschiedenis. Een stille getuige is misschien de Restauratie-stèle van Toetanchamon, waarop zij oorspronkelijk tweemaal achter haar gemaal stond afgebeeld. Na zijn troonsbestijging usurpeert Horemheb deze stèle, waarbij hij zoals te doen gebruikelijk Toetanchamons namen door die van hemzelf vervangt, zodat de afbeeldingen van de koning niet langer Toetanchamon,

maar Horemheb voorstellen. Het zou gemakkelijk zijn geweest op de zelfde wijze de voorstellingen van Anchesenamón om te dopen in die van Moetnodjmet, Horemheb's koningin, maar in plaats daarvan zijn de afbeeldingen van Anchesenamón met bijschriften en al uitgehakt.

Eenmaal op de troon verzekert Horemheb, inmiddels zelf op jaren, zich van een geestverwant als opvolger door de benoeming van zijn vizier Paramessoe, ook een militair, tot erfprins, met titels die vrijwel identiek zijn aan de titels die hijzelf onder Toetanchamón had bezeten. Deze Paramessoe beklimt na zijn dood inderdaad de troon als Ramses I. Met hem begint de eigenlijke 19e dynastie. De machtsstrijd met de Hettieten woedde intussen voort en het is pas Paramessoe's kleinzoon Ramses II die uiteindelijk, in zijn 21e regeringsjaar, een blijvend vredesverdrag met de Hettieten sluit.

Slot

Veel van wat hierboven is besproken is hypothetisch. Toch mag nu wel als vaststaand worden aangenomen dat Horemhebs claim op de troon van Egypte een reële was, één die werd gesanctioneerd door de koning onder wiens in elk geval nominale regering hij carrière maakte. Aan deze interpretatie van het materiaal uit Horemhebs graf in Saqqâra kan nauwelijks getwijfeld worden en zij werpt een geheel nieuw licht op de problemen rond de opvolging van Toetanchamón.

Ondanks de weelde aan teksten, voorstellingen en objecten die tot ons zijn gekomen zijn de oude Egyptenaren, of het nu om koningen of om hun onderdanen gaat, voor ons vaak niet meer dan min of meer abstracte namen en titels. Het is verleidelijk, ja zelfs gevaarlijk, om het geraamte van de geschiedenis met vlees en bloed te bekleden door aan deze personen gevoelens en motieven toe te dichten waarover de bronnen zwijgen. Maar in de zojuist besproken episode ontkomt men daar bijna niet aan. Alles wijst er op dat er sprake was van vijandschap tussen Horemheb en Eje, ook al kwam deze vijandschap misschien niet in de eerste plaats voort uit persoonlijke rivaliteit, maar eerder uit een tegengestelde visie op Egyptes landsbelang. Men krijgt de indruk dat Eje toch vooral de rol van *elder statesman* speelde, die min of meer tegen heug en meug koning werd om Horemheb van de troon af te houden en zo de vrede te bewaren. Horemheb daarentegen roept eerder het beeld op van een *Streber*, ook al was hij er misschien zelf van overtuigd dat zijn persoonlijke ambities overeenkwamen met het landsbelang. Ook in dit opzicht is er niets nieuws onder de zon.

Literatuur

Een beknopt overzicht van de gehele periode van Amenhotep III tot het eind van de 18e dynastie met literatuuropgave is H.A. SCHLÖGL, *Echnaton - Tutanchamun. Daten, Fakten, Literatur* (vierde, opnieuw bijgewerkte editie, Wiesbaden, 1993). Een compleet overzicht van de literatuur (meer dan 2000 titels!) wordt gegeven in G.T. MARTIN, *A Bibliography of the Amarna Period and its Aftermath. The Reigns of Akhenaten, Smenkhkare, Tutankhamun and Ay (c. 1350-1321 BC)* (London, 1991). De belangrijkste controverses m.b.t. de Amarna-periode worden uitstekend belicht in een kritische en zeer informatieve bespreking van twee invloedrijke boeken over Achnaton, nl. C. ALDREDS *Akhenaten, King of Egypt* (London, 1988) en D.B. REDFORDS *Akhenaten: The Heretic King* (Princeton, 1984), door M. EATON-KRAUSS, „Akhenaten versus Akhenaten”, *Bibliotheca Orientalis* 47 no. 5/6 (Sept.-Nov. 1990), 541-559. Van de (deels nog ongepubliceerde) ideeën van J.R. HARRIS over de identiteit van Smenechkare en Nefertiti kan men het best kennismaken via J. SAMSON, *Amarna, City of Akhenaten and Nefertiti. Nefertiti as Pharaoh* (Warminster, 1978).

Over Eje en zijn familie gaat O. SCHADENS ongedrukte dissertatie *The God's Father Ay* (University of Minnesota, 1977; beschikbaar via University Microfilms, Ann Arbor). Over Kiya: C.N. REEVES, „New Light on Kiya from Texts in the British Museum”, *Journal of Egyptian Archaeology* 74 (1988), 91-101 (met oudere literatuur); over Baketaten als dochter van Kiya: M. GABOLDE, „Baketaton fille de Kiya?”, *Bulletin de la Société Égyptologique de Genève* 16 (1992), 27-39. Over Maya: J. VAN DIJK, „The Overseer of the Treasury Maya: A Biographical Sketch”, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 70 (1990), 23-28; id., „A Statue Base of May(a) in Copenhagen”, *Oudheidkundige Mededelingen* 71 (1991), 7-12. De buitenlandse politiek van Egypte in het betrokken tijdvak wordt behandeld door W.J. MURNANE, *The Road to Kadesh. A Historical Interpretation of the Battle Reliefs of King Sety I at Karnak* (Chicago 1985, tweede, herziene editie 1990). Over de correspondentie van de Egyptische koningin met de Hettieten zie TH. P. J. VAN DEN HOUT, „De zaak Zannanza: Een Egyptisch-Hettitisch brievendossier” *Phœnix* 39,3 (1993), 159-167. De reliëfs in het graf van Horemheb, dat evenals dat van Maya werd opgegraven door de Brits-Nederlandse expeditie in Saqqâra, zijn gepubliceerd door G.T. MARTIN, *The Memphite Tomb of Horemheb, Commander-in-chief of Tut'ankhamun I: The reliefs, inscriptions, and commentary* (London, 1989); een tweede deel, over de gevonden objecten, door H.D. SCHNEIDER, verschijnt binnen afzienbare tijd. Zie ook H.D. SCHNEIDER, „Het Memphitische graf van Horemheb. Een tussentijdse balans van het Brits-Nederlandse opgravingsonderzoek in de necropolis van het Nieuwe Rijk te Sakkara”, *Phœnix* 22 (1976), 3-35. De tekst van Horemhebs kroningsinscriptie werd gepubliceerd door Sir ALAN GARDINER, „The Coronation of King Haremhab”, *Journal of Egyptian Archaeology* 39 (1953), 13-31.

Het hierboven gepubliceerde artikel is ten dele gebaseerd op het eerste hoofdstuk van de dissertatie van de auteur: J. van Dijk, *The New Kingdom Necropolis of Memphis: Historical and Iconographical Studies* (Groningen, 1993; niet in de handel; een monografie over het onderwerp is in voorbereiding).